

An Examination of the Report Attributed to Imam Riḍā (as) Concerning the Applicability of Divine Omnipotence to Logical Impossibilities

Ebrahim Noei ¹ Seyed Hossein Seyed Ebrahimi ²

1. Associate Professor, Department of Islamic Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (Corresponding Author): E_noei@sbu.ac.ir

2. Master's Student in Islamic Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran: seyyed.hosein@yahoo.com

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	Believers believe in the guidance of reason and in the explicitness of the Quran and traditions that God has the power to accomplish everything. Their belief has faced a challenge of this kind: does this belief even include impossible things (such as the heavens and the earth and what is between them being swallowed in a seed)? The issuance of which requires the occurrence of things such as the placement of large objects in small objects. At different times, numerous people (Iblis, Abu Shakir Disani, etc.) have asked this question of Jesus Christ, Imam Ali, Imam Sadiq, and Imam Reza (peace be upon them). In one of these narrations, which Ibn Babawayh attributed to Imam Reza (AS) in his book Al-Tawhid, the Imam explicitly gave a positive answer to this question (inherent possibility) and emphasized its occurrence (in the form of an analogy of the reflection of the form of large objects in the eye). The present article seeks to examine this statement and its attribution to Imam Reza (AS) and, in the first step, attempts to examine its chain of transmission and meaning. In the second step, he shows evidence from the Quran and narrations that confirm it. In the third step, this article highlights the challenges that we will face if we adhere to and accept this narration. (Incompatibility with the obvious rule of reason, conflict with numerous narrations, etc.) and in the last step, it tries to provide an aspect (such as the Imam's response relying on the weakness of the questioner's understanding) for the possibility of accepting this news and the possibility of its issuance by Imam Reza (AS).
Article History:	
Received: December 15, 2024	
In Revised Form: February 22, 2025	
Accepted: February 23, 2025	
Published Online: August 03, 2026	
Keywords:	Divine power, impossible matters, Imam Reza A.S., Book of Al-Tawhid, Ibn Babawayh.

Cite this The Author (s): Noei, E; Seyed Ebrahimi, H (2026). An Examination of the Report Attributed to Imam Riḍā (as) Concerning the Applicability of Divine Omnipotence to Logical Impossibilities: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 2, Summer 2026, Serial Number 54 – (157- 178)-

[DOI:10.22034/farzv.2025.494121.2056](https://doi.org/10.22034/farzv.2025.494121.2056)

Publisher: University of Tehran Press

Introduction

After Sheikh Saduq and until the time of Fadil Miqdad, this hadith has not received much attention from Shiite scholars.

In terms of the validity of the chain of transmission of this hadith, it should be said that most of the people in the chain of transmission of this hadith have been confirmed by Shiite scholars and are reliable people. Of course, there is one person in the chain of transmission of this hadith who Shiite scholars have neither confirmed nor written anything criticizing him. Therefore, it should be said that although this news cannot necessarily be considered a completely reliable hadith, it is a hadith that Shiite scholars usually do not ignore and usually issue fatwas with confidence in such hadiths.

In analyzing the question in this hadith, it should be said: The questioner, who is an unknown person, asked Imam Reza A.S. whether God can submerge a large object (the heavens, the earth, and what is between them) into a small object (the egg) without any change in their volume. A positive answer to this question requires us to accept the contradiction, because we must accept that the first object (the world, the heavens, the earth, etc.) is both larger than the second object (the egg) (and therefore cannot be included in the smaller object) and not larger than it (its submergence into the smaller object is possible, and divine power can also be attributed to it).

In response to the questioner's question, Imam Reza A.S. first explicitly declares by saying "yes" that God has the power to swallow the heavens and the earth and what is between them in an egg. The Imam then goes on to say that God can even put them in something smaller than an egg, because He has placed them in the eyes of the questioner. The Imam's argument is that whenever the questioner opens his eyes and looks at the heavens and the earth and what is between them, he sees them, and if God had willed, He could have prevented his eyes from seeing them. Whatever the questioner's interpretation of this statement of the Imam A.S., his silence from continuing the question may in some way indicate that he has received the answer he desired from the Imam A.S.; although it may occur to others that why did the person not ask the Imam whether when we look at objects with our eyes, those objects sink into our eyes? It is clear that it is their image that is reflected in our eyes, and the objects remain in their place and with their volume as before we encountered them. One may cite the following evidence in support of the authenticity of this hadith:

- Many verses of the Quran indicate that God can do anything.
- A hadith from Imam Sadiq A.S. has also been narrated by Muhammad ibn Yaqub al-Kulaini in his book *al-Kafi*, which has also been narrated in the book

al-Hidayah al-Kubra by Husayn ibn Hamdan al-Husaybi (of course, with some differences). Imam Sadiq A.S. also told the questioner that God has the ability to submerge large objects into small objects, just as this happens when we see those objects with our eyes. In another hadith without any chain of transmission, which is mentioned in later Shiite and Sunni sources, similar words have been attributed to the Prophet Idris. In this hadith, it is stated that Hazrat Idris, by inserting his sewing needle into the eye of Iblis, blinded one of his two eyes and made him understand that he should not attribute weakness to God.

Despite the above-mentioned supporting evidence, there are also evidences that the attribution of this hadith to Imam Reza A.S. is incorrect. Among them:

- The question of the questioner is an incorrect question, but why did the Imam not warn him that his question was an incorrect question?
- The answer mentioned in this hadith is not consistent with the definite understandings of reason, and it is not acceptable for the Imam to confirm a question whose positive answer requires opposing the definite understanding of reason and to provide a reason for it.
- There are numerous hadiths in Shiite hadith sources that conflict with what is attributed to Imam Reza A.S. in this hadith. In those hadiths, it is explicitly stated that submerging large objects into small objects is an impossible task, and therefore, inability cannot be attributed to God. The meaning of God's power being attributed to various things is that God can do possible things, and impossible things are not capable of being created at all.

Despite these strong reasons, it seems that this hadith attributed to Imam Reza A.S. cannot be easily accepted. However, if someone still insists that this hadith should be accepted, then a solution should be found for these criticisms. Some people say that when answering the questioner's question, they realized that the person would not have a complete understanding of the Imam's true answer, and after hearing the Imam's answer, he might still insist that God does not have the power to do some things. If the questioner had thought a little deeper, the Imam would have given him another answer and made him understand that he should both believe that God has the power to do everything and that the examples that the person has raised are impossible, and therefore no fault can be attributed to God.

بررسی خبر منسوب به امام رضا (علیه السلام) دال بر تعلق قدرت الهی به امور محال

ابراهیم نوئی^۱ سیدحسین سید ابراهیمی^۲

E_noei@sbu.ac.ir

۱. دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول):

seyyed.hosein@yahoo.com

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد رشته مدرسی معارف اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	مؤمنان به ارشاد عقل و به صریح قرآن و روایات بر تعلق قدرت الهی بر انجام هر کاری باور دارند. این اعتقاد آنان با چالشی از این جنس مواجه شده است که آیا این اطلاق حتی شامل امور محال (مانند فرو بردن آسمان ها و زمین و آنچه میان آن ها است در تخمی) هم می شود که صدور آن ها مستلزم وقوع اموری چون انطباع کبیر در صغیر است. در زمان های مختلف افراد متعددی (ابلیس، ابوشاکر دیصانی و ...) از معصومان (حضرت مسیح، حضرت علی، امام صادق و امام رضا علیهم السلام) این مسئله را پرسیده اند. در یکی از این روایت ها که ابن بابویه آن را در کتاب التوحید به امام رضا (علیه السلام) نسبت داده، آن حضرت به صراحت هم به این پرسش پاسخ مثبت داده (امکان ذاتی) و هم بر وقوع آن هم تأکید فرموده اند. (در قالب تشبیه انطباع صورت اشبای بزرگ در چشم). این نوشتار درصدد بررسی این خبر و انتساب آن به حضرت رضا (علیه السلام) است و می کوشد در نخستین گام به بررسی سندی و دلالتی آن بپردازد. در گام دوم مؤیدات (قرآنی و روایی) آن را نشان دهد. در مرحله سوم هم چالش هایی را بر جسته سازد که در صورت التزام و پذیرش این خبر با آن ها مواجه خواهیم بود. (ناسازگاری با حکم بدیهی عقل، تعارض با روایات متعدد و ...) و در آخرین مرحله نیز سعی می کند وجهی (مانند صدور از باب جدال احسن، تکیه بر ضعف درک سائل) را برای امکان پذیرش این خبر و امکان صدور آن از حضرت رضا (علیه السلام) در اختیار نهد.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه ها:	قدرت الهی، امور محال، امام رضا (علیه السلام)، کتاب التوحید، ابن بابویه.

استناد: نوئی، ابراهیم؛ سید ابراهیمی، سیدحسین: (۱۴۰۵). بررسی خبر منسوب به امام رضا (علیه السلام) دال بر تعلق قدرت الهی به امور محال. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، شماره پیاپی ۵۴ - (۱۵۷-۱۷۸).

DOI:10.22034/farz.2025.494121.2056

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

بسیاری از آیات قرآن کریم خداوند را بر انجام هر کاری توانا معرفی کرده و بر عمومیت (یا اطلاق) قدرت الهی دلالت دارند. از این جمله‌اند آیات «إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (بقره: ۲۰، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۴۸، ۲۵۹، ۲۸۴؛ آل عمران: ۲۶، ۱۶۵؛ نحل: ۷۷؛ حج: ۶؛ نور: ۴۵؛ عنکبوت: ۲۰؛ فاطر: ۱) و «أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (طلاق: ۱۲)، «وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (عمران: ۲۹، ۱۸۹؛ مائده: ۱۷، ۱۹، ۴۰؛ انفال: ۴۱؛ توبه: ۳۹؛ حشر: ۶)، «وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (مائده: ۱۲۰؛ هود: ۵؛ روم: ۵۰؛ شوری: ۹؛ حدید: ۲؛ تغابن: ۱؛ ملک: ۱)، «فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (انعام: ۱۷) و «إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (فصلت: ۳۹؛ احقاف: ۳۳). فراوانی تکرار مضمون واحد در قالب آیات متعدد فوق می‌تواند اشاره به لزوم اعتقاد به آن یا ضرورت اعتقاد مؤمنان به عمومیت (یا اطلاق) قدرت الهی نسبت به انجام امور مختلف داشته باشد. در برخی از آیات هم اعمال این قدرت الهی به صورتی نامتعارف (و شگفتی برانگیز) برای انسان‌ها بیان شده و به نوعی إشعار به آن دارد که در مواردی خداوند کاری را انجام داده است که انسان‌ها تصوّر می‌کنند انجام آن کار شدنی نیست. از جمله آیه: «إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (آل عمران: ۵۹). گویا این آیه اشاره به نحوه اعمال قدرت الهی در قالب «كُنْ فَيَكُونُ» (بقره: ۱۱۷؛ آل عمران: ۴۷ و ۵۹؛ انعام: ۷۳؛ نحل: ۴۰؛ مریم: ۳۵؛ یس: ۸۲؛ غافر: ۶۸) به نوعی اشاره به آن دارد که خداوند قدرت خویش را در پاره‌ای موارد، متفاوت با پندار انسان‌ها (جریان امور بر حسب قوانین طبیعی و علت‌های شناخته شده) جاری می‌سازد. روایات متعددی نیز هم‌راستا با این آیات‌اند و به صراحت نادرستی انتساب هر گونه عجز و ناتوانی به خداوند را نشان می‌دهند. در این میان مطابق خبری که شیخ صدوق روایت کرده، فردی (معرفی نشده) از امام رضا (علیه السلام) درباره تعلق یا عدم تعلق قدرت الهی به برخی امور محال سؤالی را می‌پرسد و آن حضرت به آن پرسش پاسخی مثبت می‌دهد و چنین ابراز می‌دارد که قدرت الهی حتی به صدور امور محال از خداوند هم تعلق می‌گیرد. این در حالی است که هم عقل دلالت بر آن دارد که امور محال (ذاتی یا وقوعی)، قابلیت تحقق را ندارند و هم روایاتی در اختیار داریم که به نحوی نشان می‌دهند نباید انتظار داشت چنین اموری از خداوند صادر شوند. این نوشتار بنا دارد به بررسی خبر منسوب به حضرت رضا (علیه السلام) بپردازد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

کتاب‌های حدیثی مانند کافی کلینی و توحید صدوق و شروح آن‌ها مانند شرح‌های ملاصدرا،

فیض کاشانی، ملا صالح مازندرانی و علامه مجلسی بر کافی یا شرح قاضی سعید قمی و سید نعمت الله جزایری بر توحید در صدد نقل روایت و تبیین روایات دال بر امکان یا امتناع فرورفتن اجسام بزرگ (مثل دنیا و زمین و آسمان) در اجسام کوچک (مانند تخمی) هستند؛ هر چند معمولاً به صورت عام به نقل و بررسی اخبار می‌پردازند.

در کنار این قبیل منابع عام، می‌توان به برخی نوشته‌ها اشاره کرد که اخبار امکان فرورفتن اجسام بزرگ در اجسام کوچک را از احادیث مشکله دانسته و در صدد ارائه رویکردهای حلّی نسبت به آن‌ها برآمده‌اند. از دسته اخیر می‌توان به مقاله «رویکردهای حلّی در احادیث مشکل دال بر جاشدن دنیا در تخم مرغ» نوشته پویان میرزایی (۱۳۹۹) اشاره کرد که در آن گفته شده است که عالمان شیعه سه رویکرد «پذیرشی - تبیینی، پذیرشی - تأویلی و انکاری» نسبت به این اخبار اتخاذ کرده‌اند. در بخش زیادی از این مقاله هم به تفصیل کوشیده است با التفات به تخلخل و حذف فضای خالی اتم و با محاسبات عددی و هولوگرافیک رویکرد اول تبیین شود. در رویکرد دوم هم ضمن ذکر وجوه متعددی به تأویل این اخبار پرداخته و از مدلول ظاهری آن‌ها إعراض شده است. سرانجام هم در رویکرد سوم، دیدگاه شماری از عالمان شیعه ذکر شده که اخبار فرورفتن اجسام بزرگ در اجسام کوچک را نفی کرده‌اند.

این مقاله ضمن التفات به نوشته‌های فوق، از جهاتی با آن‌ها متفاوت به نظر می‌رسد. از جمله:

الف. تمرکز بر صرف روایت منسوب به امام رضا (علیه السلام) (و نه نگاهی عام به اخبار امکان إدخال اجسام کبیر در اجسام صغیر)

ب. ردیابی منبع یا منابع این خبر و پیگیری التفات یا إعراض عالمان شیعه در سده‌های مختلف به آن

ج. بررسی سندی و رجالی سند خبر حاضر

د. مقایسه این خبر با اخبار شیعی و سنی هم‌نوا و نیز با اخبار معارض

ه. تحلیل پرسش و پاسخ مطرح شده در این خبر و بررسی شواهد موافق و هم‌راستا با مدلول این خبر

و. ترجیح وجوه سندی و دلالتی نادرستی انتساب این خبر به حضرت رضا (علیه السلام)

ز. ارائه وجوهی برای تأویل مدلول این خبر و بالتبع علاجی برای امکان صدور آن از حضرت.

۲. متن و ترجمه خبر

مطابق خبری از محمد بن ابی نصر بزنطی، فردی که بزنطی وی را معرفی نکرده، نزد امام رضا (علیه السلام) آمد و از حضرت پرسید که آیا پروردگارت این توانایی را دارد که آسمان ها و زمین و آنچه میان آن هاست را در تخمی فروبرد؟ متن و ترجمه خبر چنین است:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْبَرْقِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ جَدِّهِ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي نَصْرِ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ هَلْ يَقْدِرُ رَبُّكَ أَنْ يَجْعَلَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي بَيْضَةٍ قَالَ: نَعَمْ وَفِي أَصْغَرٍ مِنَ الْبَيْضَةِ، قَدْ جَعَلَهَا فِي عَيْنِكَ وَهِيَ أَقْلُ مِنَ الْبَيْضَةِ لِأَنَّكَ إِذَا فَتَحْتَهَا عَايَنْتَ السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا وَلَوْ شَاءَ لَأَعْمَاكَ عَنْهَا (ابن بابویه، ۱۴۱۶ ق: ۱۳۰)؛

حدیث کرد ما را علی بن احمد بن ابی عبد الله برقی رحمه الله گفت که حدیث کرد ما را پدرم از جدش احمد بن ابی عبد الله از احمد بن محمد بن ابی نصر که گفت مردی به خدمت امام رضا (علیه السلام) آمد و عرض کرد که آیا پروردگارت می تواند که آسمان ها و زمین و آنچه را که در میانه این هاست در تخم مرغی قرار دهد فرمود آری و در کوچک تر از تخم مرغ نیز و آن ها را در چشم تو قرار داده و آن کمتر از تخم مرغی است؛ زیرا که تو هر گاه آن را بگشایی آسمان و زمین و آنچه را که در میانه آن هاست ببینی و اگر می خواست تو را از آن ها کور می گردانید که آن ها را نبینی (اردکانی: ۱۲۳).

۲-۱. بررسی منبع خبر

این خبر اولین بار در کتاب توحید شیخ صدوق (ت. ۳۸۱ ق) آمده و منابع بعدی امامیه معمولاً با استناد به همین منبع خبر را نقل کرده اند (ابن بابویه، ۱۴۱۶ ق: ۱۳۰). البته گویا در فاصله شیخ صدوق تا قرن نهم هجری که فاضل مقداد (ت. ۸۲۶ ق) این روایت را آورده (فاضل مقداد، ۱۳۸۰: ۵۲۵) و نیز تا قرن یازدهم هجری اقبال چندانی به این خبر صورت نگرفته است تا آنجا که صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی معروف به ملاصدرا (ت. ۱۰۴۵ یا ۱۰۵۰ ق) در تفسیر خود این خبر را به صراحت نقل کرده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۳: ۴۳۹). پس از وی نیز ملارفیعا، محمد بن حیدر نائینی (۹۹۷-۱۰۸۲ ق) در الحاشیه علی اصول الکافی (۲۵۸ و ۲۵۹) و فیض کاشانی (م. ۱۰۹۱ ق) در علم الیقین (۱۴۱۸ ق، ج ۱: ۱۰۵)، قاضی سعید قمی (۱۰۴۹-۱۱۰۳ ق) در شرحش بر توحید صدوق (۱۴۱۵ ق، ج ۲: ۴۲۳)، شیخ علی بن محمد بن حسن بن زین الدین عاملی معروف به شیخ علی کبیر (ت. ۱۱۰۳ ق) در الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور (۱۳۹۸ ق،

ج ۱: ۳۷)، علامه محمدباقر مجلسی (ت. ۱۱۱۱ق) در بحار الأنوار (۱۴۰۴ق، ج ۴: ۱۴۳)، سید نعمت الله جزایری (ت. ۱۱۱۲ق) در الأنوار النعمانیة (۱۴۲۹ق، ج ۳: ۹۵) و نور البراهین (۱۴۳۰ق، ج ۱: ۳۳۳) و میرزا محمد قمی مشهدی (ت. ۱۱۲۵ق) در کنز الدقائق و بحر الغرائب (۱۳۶۸، ج ۱: ۲۳۶) این خبر را نقل کرده‌اند.

۲-۲. بررسی سند خبر

شیخ صدوق خبر حاضر را از علی بن احمد بن عبدالله برقی از پدرش احمد از جدّش احمد بن ابی عبدالله از احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی نقل می‌کند. خبر حاضر به اعتباری می‌تواند «خبر حسن» تلقی شود؛ زیرا هرچند بیشتر راویان این خبر، افرادی امامی و ثقه بوده‌اند، اما در میانشان فردی حضور دارد که هرچند امامی است، عبارتی در مدح یا ذمّش در کتب اصلی رجالی شیعه صادر نشده است. البته متفکران شیعه هیچ‌گاه نسبت به این قبیل اخبار اظهار بی‌اعتمادی نمی‌کردند و معمولاً فقهای امامیه حتی طبق این قبیل اخبار، فتوا هم صادر می‌کنند.

۲-۲-۱. علی بن احمد بن عبدالله برقی

هرچند کتب رجالی درباره وی مطلبی که صریحاً دلالت بر وثاقت کند، ندارند؛ ولی فراوانی نقل شیخ صدوق در آثار خود از وی مانند إكمال الدین، أمالی، التوحید، الخصال، صفات الشیعة، علل الشرایع، فضایل الأشهر الثلاثة و معانی الأخبار از سویی و بدرقه نام وی با دعاهایی از قبیل «رضی الله عنه» و «رحمه الله» می‌تواند قرینه‌ای بر مورد اعتماد بودن وی نزد شیخ صدوق باشد (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴ق، ج ۵: ۹۳۷). البته روشن است که مورد اعتماد بودن راوی نزد شیخ صدوق، لزوماً به منزله وثاقت راوی نزد متأخران نیست.

۲-۲-۲. أحمد بن عبد الله بن أحمد

کتب رجالی درباره احمد بن عبدالله پدر علی نیز مانند فرزندش علی، عبارتی که به نحوی دلالت بر وثاقت داشته باشد، ذکر نکرده‌اند. شیخ محمدعلی بن حسین بن علی بن بهاء الدین نائینی اردستانی (ت. ۱۳۳۵ق) در ریاض المحدثین از جدّش علی بن بهاء الدین نائینی نقل کرده است که به عقیده وی احمد بن عبدالله بن احمد برقی ظاهراً نزد شیخ صدوق ثقه بوده است؛ چراکه در بسیاری از روایات به وی اعتماد کرده است (نائینی، ۱۳۸۱: ۵۹). البته چنان که پیش از این گذشت نمی‌توان از مورد اعتماد بودن فردی نزد شیخ صدوق به این نتیجه رسید که وی نزد

رجالیان متاخر هم لزوماً مورد اعتماد و ثقّه بوده است.

۲-۳. أحمد بن أبي عبد الله

ابوجعفر أحمد بن أبي عبد الله (عبدالرحمان) برقی (ت. ۲۷۴ یا ۲۸۰ هجری) مؤلف کتاب المحاسن و الرجال است. نجاشی او را «ثقة فی نفسه» می‌داند هر چند بر او این خرده را هم می‌گیرد که گاه از ضعفاء روایت می‌کند و گاهی هم بر روایات مرسله اعتماد می‌ورزد. گویا همین نقیصه هم باعث شد که بزرگان قم (از جمله احمد بن محمد بن عیسی) او را از قم دور ساختند (شیخ طوسی، ۱۳۶۴، ج ۱۰: ۴۵). شیخ طوسی هم صریحاً او را ثقّه و از اصحاب امام موسی کاظم و امام رضا علیهما السلام دانسته است (شیخ طوسی، ۱۴۲۰ ق: ۵۱) علامه حلی با وجود همین خرده نیز صریحاً درباره پذیرش روایات برقی نوشته است: «عندی أنّ روايته مقبولة» (علامه حلی، ۱۴۰۲ ق، ج ۲: ۴۲۱).

۲-۴. أحمد بن محمد بن أبي نصر

ابوجعفر (یا ابوعلی) احمد بن محمد بن ابی نصر (زید) مشهور به ابی نصر بزنطی کوفی (۱۵۲- ۲۲۱ ق) از محدثان امامی است که از امام موسی کاظم، امام رضا و امام جواد (علیهم‌السلام) روایت نقل کرده است. هر چند پس از شهادت امام موسی کاظم (علیه‌السلام) مدتی از واقفیه بود ولی به گفته شیخ طوسی ارتباطش با امام رضا (علیه‌السلام) باعث شد از این انحراف رهایی یابد (شیخ طوسی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱: ۷۱). وی از اصحاب اجماع نزد امامیه و از این جهت جزو راویانی است که «لا یروون و لا یرسلون إلّا عمّن یوثق به». شیخ طوسی او را «ثقة» و دارای منزلتی عظیم نزد امام رضا (علیه‌السلام) می‌داند (شیخ طوسی، ۱۳۷۳: ۳۵۱ و ۳۷۳ و ۳۳۲).

۲-۳. تحلیل مدلول پرسش

مطابق این خبر، سائل (که فردی نامشخص است) از حضرت درباره امکان تعلق قدرت پروردگار به فرو بردن جسمی با حجم بزرگ (آسمان‌ها و زمین و آنچه میان آن‌هاست) در جسمی کوچک (تخم) می‌پرسد، بدون آنکه تغییری در حجم آن‌ها ایجاد شده باشد. به تعبیر رایج میان حکیمان، پرسش درباره امکان انطباع کبیر در صغیر است که پذیرش آن مستلزم نوعی تناقض است؛ زیرا هم باید پذیرفت جسمی (دنیا) هم بزرگ‌تر از جسم دیگر (تخم) باشد (و از این جهت امکان گنجانده شدن در جسم کوچک‌تر را نداشته باشد) و هم از آن بزرگ‌تر نباشد (و گنجانده شدن آن در جسم کوچک‌تر امری ممکن باشد که تعلق قدرت الهی به آن هم ممکن باشد).

۴-۲. بررسی مدلول پاسخ

امام رضا (علیه السلام) در پاسخ به پرسش سائل، ابتدا با تعبیر «نعم» صریحاً اعلام می‌کند که خداوند قدرت دارد آسمان‌ها و زمین و آنچه میان آن‌هاست را در تخمی فرو برد. امام در ادامه هم می‌فرماید خداوند می‌تواند آن‌ها را حتی در جسمی کوچک‌تر از تخم هم قرار دارد؛ چراکه در چشم سائل هم آن‌ها را قرار داده است. استدلال امام این است که هرگاه سائل چشمانش را بگشاید و به آسمان و زمین و آنچه میان آن‌هاست بنگرد، آن‌ها را مشاهده می‌کند و اگر خداوند اراده می‌کرد، می‌توانست چشمان او را از مشاهده آن‌ها باز دارد. برداشت سائل از این گفتار امام (علیه السلام) هرچه باشد، سکوت او از ادامه سؤال می‌تواند به نحوی نشان از آن داشته باشد که پاسخ مطلوبش را از امام (علیه السلام) دریافت کرده است؛ هرچند ممکن است به ذهن بیاید که چرا او از امام نپرسید که مگر هنگامی که ما با چشمانمان به اشیا می‌نگریم آن اشیا در دیدگان ما فرو می‌روند؟ روشن است که تصویر آن‌هاست که در چشم ما بازتاب می‌یابد و اشیا همچنان مانند پیش از مواجهه ما با آن‌ها در جای خود و با حجم خود قرار دارند.

۵-۲. مؤیدات این خبر

پیش از هر چیز باید توجه داشت که ممکن است چنین تلقی شود که مضمون این خبر به نحوی می‌تواند مؤیداتی قرآنی و روایی هم داشته باشد. از جمله:

۲-۵-۱. تلقی هم‌راستایی با عمومات قرآنی

ممکن است مطابقت با عمومیت قدرت الهی در آیات مختلف قرآن را به نحوی مؤید این خبر تلقی کرد. پیش از این تعداد قابل توجهی از این آیات را برشمردیم و متذکر شدیم که این آیات دلالت بر امکان صدور هر فعلی از سوی خداوند دارد. اینک می‌افزاییم که نمی‌توان پذیرفت که امام رضا (علیه السلام) بدون التفات به این آیات، پاسخ مزبور را به پرسش سائل داده باشند و سائل هم همین انتظار را از آن حضرت داشته است که پاسخی به او بدهد که در ناسازگاری با آیات قرآن کریم نباشد.

۲-۵-۲. روایات هم‌راستای شیعی و سنی

این خبر را علاوه بر کلینی، در الهدایة الکبریٰ خصبی (با تفاوت‌هایی) می‌بینیم، هرچند در مجموع از سند قابل اعتمادی برخوردار نیست (خصبی، ۱۴۱۹ق، ج: ۱، ۲۵۷). سید نعمت الله جزایری (ف. ۱۱۱۲ق) هم روایتی را بدون آنکه به معصومی نسبت داده شده باشد و یا از سندی

برخوردار باشد نقل کرده است (و البته این خبر نه در منابع شیعی پیش از وی مشاهده شده است و نه جزایری خود آن را به منبعی شیعی مستند ساخته است) که مطابق آن ابلیس نزد حضرت ادریس (علیه السلام) در مسجد کوفه رفت و از او پرسید که آیا پروردگارت می تواند دنیا را در تخمی فروبرد، بدون آنکه در حجم آن ها تغییری دهد؟ ادریس نبی (علیه السلام) از ابلیس خواست نزدیکش آید و چون او نزدش رفت، سوزن خود را در چشمش فرو برد و او را کور ساخت و به او فرمود: پروردگارم بر این امر قدرت دارد (جزایری، ۱۴۲۹ق، ج ۳: ۹۶). همین خبر در منابع اهل سنت نیز تنها کتاب البحر المديد فی تفسیر القرآن المجید نوشته ابوالعباس احمد بن محمد بن مهدی بن عجیبه حسنی (۱۱۶۰ - ۱۲۲۴ق) آمده است که مطابق آن ابلیس به سوی حضرت ادریس نبی (علیه السلام) می رود و از او می پرسد که آیا پروردگارت می تواند دنیا را در یک پسته جای دهد؟ آن پیامبر الهی هم که مشغول خیاطی بود در جواب ابلیس هم صراحتاً اعلام کرد که خداوند می تواند دنیا را در پسته، بلکه حتی سر سوزنی جای دهد. آن حضرت بلافاصله با سوزنی که به دست داشت به چشم ابلیس آسیب زد (ابن عجیبه، ۱۴۱۹ق، ج ۳: ۳۴۴).

مطابق خبری ضعیف^۱ و منسوب به ابن عباس که نخستین بار در کتاب جامع البیان و فضله ابن عبدالبر اندلسی (۳۶۸ - ۴۶۳ق) آمده و پس از وی هم توسط خطیب بغدادی (۳۹۲ - ۴۶۲ق) و ابن قیم جوزیه (۶۹۱ - ۷۵۱ق) در منابع اهل سنت منعکس شده، ابلیس به همراه شیاطین از عالم و عابدی پرسید: آیا پروردگارشان توانایی دارد دنیا را در جوف تخمی قرار دهد؟ عابد در پاسخ به آن به «لا أدري و نمی دانم» بسنده می کند و ابلیس این پاسخ او را هم بر کفرش حمل می کند؛^۲ اما عالم اعلام کرد که خداوند بر انجام این کار قدرت دارد. ابلیس از او می پرسد که خداوند چگونه می تواند دنیا را در تخم فرو برد؟ عالم هم در پاسخ به قول الهی «کُن» اشاره می کند که بلافاصله به «یکون» تبدیل می شود. ابلیس که پاسخ عالم را مطابق با واقع می بینید به دیگر شیاطین چنین می گوید که یک عالم با ارائه چنین پاسخ هایی، بسیاری از عوالم را از دسترس تباهی او رها می سازد.^۳ البته این خبر به نحوی در تعارض با خبر دیگری منسوب به

۱. به تعبیر بیارمی: «ضعیف: أخرجه الخطيب في «الفيقه و المتفه» (۱۴۲۱ق، ج ۱: ۲۶) من طريق إسماعيل بن يحيى المزني، عن ابن عباس و سنده ضعيف؛ لأنه منقطع بين المزني و ابن عباس».

۲. مطابق نقل همین خبر توسط ابوالأشبال الزهيري در شرح اصول اعتقاد أهل السنة للألکائي (ج ۴: ۱۸) عابد بلافاصله اعلام کرد که خداوند از فرو بردن دنیا در تخم ناتوان است و آیاتی از قرآن را که دلالت بر اطلاق قدرت الهی دارد فراموش کرد. ابلیس هم این اقدام عابد را حمل بر کفر کرد. «وقالوا: يا فلان! هل يستطيع ربك أن يجمع الدنيا في بيضة؟ قال: أعوذ بالله إنه لا يقدر على ذلك، فنفى عن الله عز وجل القدرة - نسي أنه القدير وأنه يفعل ما يريد - فرجعوا إليه - أي: إلى شيخهم وأستاذهم إيليس الكبير - فقالوا: إنا سألناه فقال: أعوذ بالله، إنه لا يقدر على ذلك. فقال: كفر من حيث لا يدري.»

۳. مطابق نقل همین خبر توسط ابو الأشبال الزهيري در شرح اصول اعتقاد أهل السنة للألکائي (ج ۴: ۱۸) عالم در پاسخ به همین سوال خندید و گفت خداوند بر فرو بردن دنیا در تخم قدرت دارد، زیرا او نسبت به انجام هر امری در زمین و آسمان ناتوان نیست. «فسألوه نفس السؤال؟ فضحك العالم وقال: نعم يقدر على ذلك؛ لأنه لا يعجزه شيء في الأرض ولا في السماء.» قالوا: وكيف؟ قال: إِمَّا أن يكبر حجم البيضة فيدخل الدنيا فيها، وإمَّا أن يصغر الدنيا ويدخلها في البيضة».

ابن عباس است که مطابق آن وقتی ابلیس از عابدی و عالمی می پرسد: آیا پروردگارت می تواند مانند خودش را بیافریند؟ عالم در پاسخ به پرسش فوق گفته بود: این مسئله، از امور محال (و غیرقابل وقوع) است؛ زیرا اگر (خدایی) مخلوق باشد دیگر مانند خدای آفریدگار نخواهد بود و جمع میان مخلوق بودن و خالق بودن، محال است. ابلیس با شنیدن این پاسخ به شیاطین گفته بود: می بینید که او در ساعتی می تواند بنایی را که سال ها برایش زحمت کشیده بودم، از بین ببرد (خطیب بغدادی، ۱۴۲۱ق، ج ۱: ۱۲۵). این خبر هم بعدها توسط ابن قیم جوزیه در مفتاح دار السعادة (ج ۱: ۶۹) آمده است.

۲-۶. موانع پذیرش این خبر

شواهد و ادله قابل توجهی را می توان نشان داد که به نحوی مانع پذیرش خبر مد نظر ما می شود. از جمله:

۲-۶-۱. نادرستی سؤال و سکوت امام (علیه السلام) درباره این نادرستی

گرچه معمولاً از سوی متفکران مسلمان نقدی متوجه درستی یا نادرستی اصل سؤال های مزبور نشده است، ولی سید محمد کاظم عصار ناظر به پرسش هایی که در آن ها، سائل از امکان تعلّق قدرت الهی به فرو بردن دنیا در تخم پرسیده، چنین ایراد گرفته که این پرسش گرفتار نوعی خودستیزی است؛ چراکه تخم هم جزئی از دنیا است و گویی سائل پرسیده است آیا خداوند قدرت دارد کلّ دنیا را در جزء کوچکی از همین دنیا فرو برد، بدون آنکه دنیا از جزء خودش کوچک تر شود و جزء دنیا از کل دنیا بزرگ تر گردد؟ از سوی دیگر باید تخم به عنوان جزئی از دنیا در خود تخم فرو رود و از این جهت هم باید گفت یک شیء هم باید محیط بر خود باشد و هم محاط بر خود. روشن است که این سؤال نمی تواند سؤال درستی باشد و نوعی تناقض است (عصار، ۱۳۷۶: ۲۳۶).

۲-۶-۲. نادرستی پاسخ به سبب تعارض با حکم قطعی عقل

حتی با فرض چشم پوشی از ضعف سندی این خبر و اخبار هم راستای با آن و نیز حتی با فرض چشم پوشی از عدم واکنش پاسخ موجود در این خبر به نادرستی اصل سؤال سائل، باید گفت اندیشمندان امامیه بر تعارض این خبر با حکم عقل تاکید کرده اند. در پاسخ امام رضا (علیه السلام) و نیز پاسخ امام صادق (علیه السلام) به دیصانی نمونه ای از فرو رفتن اشیای بزرگ (آسمان و زمین) در اجسام کوچک (مانند چشم) آمده و افزوده می شود که خداوندی که براین امر توانایی دارد بر

فرو بردن آسمان‌ها و زمین در تخمی (بدون تغییر حجم آن‌ها) هم قدرت دارد. هر چند مخاطبان امام صادق (علیه السلام) (یعنی دیصانی یا ...) و نیز مخاطب امام رضا (علیه السلام) (رجل نامعین) با شنیدن این مثال‌ها از آن حضرات، به پرسش خود ادامه ندادند و آن پاسخ را جواب مسئله خویش یافتند، ولی بالأخره جای این پرسش نسبت به پاسخ امام صادق (علیه السلام) و امام رضا (علیه السلام) باقی است که به هنگام مشاهده اجسام، این اجسام نیستند که در چشم ما فرو می‌روند، بلکه تصویری از آن‌ها در چشم ما (و بالتبع ذهن) ما منعکس می‌شوند؛ پس واقعاً جسم یا اجسام کبیر در جسم صغیری فرو نرفته و به نحوی با یافته‌های عقلی ما ناسازگار است. به گفته سید مرتضی علم الهدی (ف. ۴۳۶ ق) ناسازگاری این پاسخ‌ها با درک عقلی استحاله تعلق قدرت الهی به محالات ذاتی امری نیست که بتوان آن را پذیرفت و ملتزم شد امامان معصوم پاسخی خردستیز (تجویز المحال المعلوم بالضرورات فساد) به این پرسش داده‌اند؛ پس سید مرتضی ترجیح داده است که این خبرها را اخباری جعلی و غیر معتبر و خبیث معرفی کند (شریف مرتضی، ۱۴۰۵ ق، ج ۱: ۴۱۱) و ناظر به روایت منسوب به امام صادق (علیه السلام) که (کلینی در کافی آن را آورده و) هم‌راستا با خبر منسوب به امام رضا (علیه السلام) است، این گونه به طعن کلینی می‌پردازد: «چقدر این مرد و دیگر اصحاب ما روایت‌هایی نقل کرده‌اند که ظاهرشان بر امری محال یا باطل دلالت دارد! نظر درست درباره این خبر آن است که آن را خبری موضوع و مدسوس بدانیم.»^۱ این اعتراض سید مرتضی، البته به شیخ صدوق و خبری که در التوحید به امام رضا (علیه السلام) نسبت داده است نیز قابل تسری است. سید مرتضی هیچ ضرورتی برای التزام به مضامین روایات نمی‌بیند؛ چرا که در کتب شیعه و نیز غیر شیعه گونه‌هایی از خطا و انواع باطل و محال دیده می‌شود که گاه تصور آن‌ها هم ناممکن است و گاهی حاوی سخنان و امور باطلی مانند تشبیه و جبر و رؤیت الهی و مانند آن‌هاست. پس باید این قبیل اخبار را بر عقل عرضه کرد و اگر با عقل ناسازگاری نداشت باید به قرآن و اخبار قطعیه ارجاع شود تا در صورت موافقت با آن‌ها بتوان به حق بودنشان ملتزم شد. البته نمی‌توان گفت هر خبر واحدی هم که ممکن است به نحوی حق شمرده شود، لزوماً خبر صادقی است.

همچنین می‌توان تعارض پاسخ موجود در این خبر با حکم عقل را به نحوی ذیل عموماتی دید که در آن‌ها یکی از ملاک‌های فرد عاقل، انکار وقوع امور محال است. از باب نمونه در برخی از منابع شیعی خبری منسوب به امام صادق (علیه السلام) است که آن حضرت فرمود: «إذا أردت أن تختبر عقل الرجل في مجلس واحد فحدثه في خلال حديثك بما لا يكون، فإن أنكره فهو عاقل و إن صدقه فهو أحمق» (ن. ک: مفید، ۱۴۱۳ ق: ۲۴۵؛ فیض کاشانی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۲؛ مجلسی،

۱. فکم روی هذا الرجل و غیره من أصحابنا فی کتبهما ما له ظواهر مستحيلة او باطله، و الأغلب الأرجح أن يكون هذا خبرا موضوعا مدسوسا (شریف مرتضی، ۱۴۰۵ ق، ج ۱: ۴۱۱).

۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۱۳۱). مطابق این خبر، فردی که به تصدیق امور محال بپردازد احمق بوده و فرد عاقل به انکار وقوع امور محال می‌پردازد. در خبر دیگری هم که شیخ صدوق در معانی الأخبار آورده، امام حسن عسکری (علیه السلام) در پاسخ به چپستی مرگ فرمود: «هو التصديق بما لا يكون» (ابن بابویه، ۱۴۱۸ ق، : ۲۹۰). گویی فردی را که به تصدیق وقوع امور محال می‌پردازد به منزله مُرده و بی‌بهره از حیات باید شمرد؛ چراکه از عقل خود در انکار وقوع امر محال مدد نجسته است.^۱

۲-۶-۳. معارضه با صراحت روایات دال بر عدم تعلّق

خبر مد نظر ما و اخبار هم‌راستای با آن در تعارض با اخباری (که در میانشان اخبار صحیح هم قرار دارد) در منابع شیعی و سنی قرار دارند که بر ناممکن بودن وقوع محالات دلالت دارند و در آن‌ها ضمن واکنشی صریح به انتساب عجز به خداوند (با تعبیر «ویحک»، خطاب به سائل) صراحتاً به نفی انتساب عجز به خداوند پرداخته‌اند (ابن بابویه، ۱۴۱۶ ق: ۱۲۷ و ۱۳۰). افزون بر این گاهی استدلالی ناظر به قابلیت نداشتن محالات ذاتی برای اتصاف به وجود سخن گفته‌اند (والذی سألتنی لایکون) (همان: ۱۳۰) و به تبیین مقصود خداوند در آیات دال بر عمومیت یا اطلاق قدرت الهی توجه داده و عملاً به سائل نشان داده‌اند که متعلّق این قدرت بی‌نهایت الهی در همه آن آیات، از جنس «شیء» و «شدنی‌ها» و «بودنی‌ها» است، اما مثال‌هایی که سائل ذکر کرده از جنس ناشدنی‌ها و محالات است. «فهذا الحديث صریحٌ فی أنَّ الذی سألَهُ ذلک الرجلُ أمرٌ ممتنعٌ بالذات محالٌ و المحال غیر مقدور علیه» (ملاباشی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۳۰). تعبیر «لایکون» در عبارت «والذی سألتنی لایکون» و مانند آن روشن است که در برابر «یکون» است و البته «کون» در اینجا از جنس «کون تامّه» (وجود تام) است و نه از سنخ «کان ناقصه»؛ بنابراین تعبیر «لایکون» دالّ بر محال و ناممکن بودن امثله‌ای است که در کلام سائل مطرح شده بود و ممتنعی از این دست، شیئیت و ماهیتی ندارند تا مقدور خداوند قرار بگیرند و باید گفت گرچه قدرت الهی شمول دارد ولی ممتنعات، از ذاتی برخوردار نیستند تا این قدرت عام یا مطلق الهی به آن‌ها تعلّق پیدا کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ج ۳: ۲۹)؛ بنابراین مثال‌هایی مانند گنجاندن دنیا در تخم، تخصّصاً از شمول آیاتی مانند «إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (بقره: ۲۰، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۴۸، ۲۵۹، ۲۸۴؛ آل عمران: ۲۶، ۱۶۵؛ نحل: ۷۷؛ حج: ۶؛ نور: ۴۵؛ عنکبوت: ۲۰؛ فاطر: ۱) خارج است، افزون بر اینکه اساساً حجم اشیا از عوارض آن‌هاست و نقشی در ذات آن‌ها ندارد و

۱. مرحوم علی اکبر غفاری در تعلیقه بر حدیث فوق در معانی الأخبار (۲۹۱) نوشته است: «التصديق بما لا يكون»: الظاهر أنَّ المعنى أنَّ التصديق بما لا يكون أي الأمر المحال هو بمنزلة الموت و هو فعل الأحمق الذی لا عقل له و قد روی عن الصادق (علیه السلام) أنه قال: إذا أردت أن تختبر عقل الرجل فی مجلس واحد فحدثه فی خلال ديثك بما لا يكون فإن أنكره فهو عاقل و إن صدّقه فهو أحمق».

می‌توان گفت با وجود تغییر در حجم اشیا همچنان ذاتشان باقی است. (همچنان که مثلاً به صورت محسوس پدر و مادر شاهد بلندتر شدن اندام و حجم بدن فرزند خود هستند و هرگز این تغییر را به معنای تغییر ذات و نام فرزندشان نمی‌دانند) از این رو حتی اگر در نظر انسان‌های عادی استبعاد داشته باشد که حجم جهان و زمین به قدری کوچک شود که در تخمی فرو روند؛ اما نباید این استبعاد را حمل بر استحاله کرد. عمومیت یا اطلاق قدرت الهی نسبت به انجام هر شیئی این اقتضا را دارد که بتواند در حجم جهان و زمین تغییر ایجاد کند و آن‌ها را از حجم تخمی کوچک‌تر گرداند و در آن فرو برد؛ هر چند ممکن است به دلایلی تا کنون چنین تغییر حجمی رخ نداده باشد یا ضرورتی نداشته باشد. تعبیر «وَمَنْ أَقْدَرُ مِمَّنْ يُلَطِّفُ الْأَرْضَ وَيُعْظِمُ الْبَيْضَةَ؟» در برخی روایات دال بر عدم تعلق قدرت الهی به محالات را اندیشمندان مسلمان اشاره به همین وجه دانسته (میرداماد، ۱۴۰۳: ق: ۱۸۲-۱۸۳) و چنین تلقی کرده‌اند که این عبارت به نحوی درصدد است امری را نشان دهد که مقدور علیه خداوند است. صدرالمتألهین شیرازی مراد از «تَلَطَّفُ الْأَرْضِ» را فرو رفتن زمین به عنوان جسمی بزرگ در تخم به عنوان جسمی کوچک به صورت تخلخل (و مانند آن) ممکن می‌داند.^۱ گویی به جای آنکه ذهن به ناممکن بودن تعلق قدرت الهی به امر محالی سوق داده شود، به فرضی توجه داده شده که قدرت الهی به آن تعلق می‌گیرد. در این پاسخ به جای آنکه گفته شود امور محال (فرو رفتن دنیا یا زمین در تخمی بدون تغییر حجم آن‌ها) متعلق قدرت الهی قرار نمی‌گیرند، گفته می‌شود خداوند می‌تواند موضوع آن امر محال را از محال بودن ساقط کند و چنین اظهار می‌دارد که خداوند می‌تواند در حجم هر یک از دنیا، زمین و تخم تصرف کند و بالتبع دنیا و زمین را در آن تخم (با فرض تغییر حجمشان) فرو برد.

۲-۷. توجیهات دلالی مدلول پاسخ و علالات محتمل

فارغ از مناقشات سندی و دلالی که تاکنون ذکر شد و اعتماد به صدور این خبر از حضرت رضا (علیه السلام) (و نیز اخبار هم‌راستا و منسوب به امام صادق (علیه السلام)) را با چالش مواجه می‌ساخت، گاهی توجیهاتی برای وجه صدور این اخبار از برخی از معصومین (امام صادق (علیه السلام)) صادر شده که ممکن است به نحوی این توجیهات بر خبر منسوب به امام رضا (علیه السلام) هم قابل تطبیق باشد. از جمله اینکه همراه با سیدمرتضی شاید بتوان گفت که امام (علیه السلام) با التفات به اینکه سائل نمی‌تواند میان امر مقدور و امر محال تفاوت نهد، طوری پرسش سائل را پاسخ داده

۱. به تعبیر برخی: فدلّت هذه الرواية أنّ ادخال العظيم في الصغير لا يمكن إلاّ بأن يضغّر العظيم أو يعظم الصغير بنحو التكاثر و التخلخل أو ما يجري مجراها و أن تصغير الأرض إلى حدّ تدخل في البیضة أو تعظیم البیضة إلى حدّ يدخل فيها الأرض غاية القدرة (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ج: ۳، ۳۰؛ ملاباشی، ۱۳۹۱، ج: ۲، ۳۰).

که به انتساب عجز به خداوند نینجامد و گویی امام (علیه السلام) به سائل گفته است که اگر چنین مثال‌هایی شدنی بود، خداوند قدرت داشت که آن‌ها را انجام دهد (شریف مرتضی، ۱۴۰۵ق، ج ۱: ۴۱۱). علامه مجلسی هم در باب توجیه چرایی پاسخ امام صادق (علیه السلام) به ابوشاکر دیصانی، همین توجیه سیدمرتضی را به نحوی پذیرفته و اشاره داده است که از سویی دیصانی از دقت چندان‌ی در فهم برخوردار نبوده و از سوی دیگر امام (علیه السلام) می‌دید که اگر صریحاً بخواهد به او پاسخ دهد دیصانی پاسخ حضرت را حمل بر انتساب عجز به خداوند خواهد کرد. پس امام با التفات به اینکه دیصانی نمی‌تواند میان وجود عینی اشیا و وجود انطباعی (صورت انطباع یافته اشیا در چشم و نفس) فرق بگذارد، ترجیح داد قدری متشابه و غیر روشن پاسخ او را بدهد تا به نحوی او را قانع گردد و دست از مجادله بردارد (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴: ۱۴۲)؛ بنابراین شاید بتوان گفت امام (علیه السلام) در پاسخش توجه به شرایطی کرده بود که سائل در آن قرار داشت و می‌دید که او به نحوی گرفتار عناد و جدال باطل است و اگر امام صراحتاً پاسخش را می‌داد سخن امام را حمل بر پذیرش انتساب عجز به خداوند می‌کرد (مازندرانی، صالح بن احمد، ۱۳۴۲، ج ۳: ۳۸). از این رو می‌توان گفت پاسخ امام (علیه السلام) به نوعی پاسخی اقناعی است که بر مقدمه‌ای از جنس مشهورات مبتنی است. مطابق این مقدمه مشهوره، مشاهده و رؤیت اشیا به وارد شدن دیدنی‌ها در چشم ناسازگار با مشاهده حقیقی دیدنی‌ها با خروج شعاع نیست و امام (علیه السلام) هم گویی با توجه به همین مقدمه مشهوره پاسخ را ارائه دادند و سائل هم بر اساس پذیرش همین مقدمه مشهوره در برابر پاسخ امام تسلیم شد و از ادامه مجادله دست برداشت (ن.ک: صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ج ۳: ۲۹). حاج ملاهادی سبزواری نیز معتقد است امام (علیه السلام) با التفات به قصور فهم سائل از درک امور غامض، از باب جدال احسن به پرسش او پاسخ داده است (سبزواری، ۱۳۷۶: ۴۵۱).^۱ فیض کاشانی هم پاسخ امام را «جواب جدلی مُسکَّت» دانسته است (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۳۲۱؛ همان، ۱۴۱۸، ج ۱: ۱۰۵) توجیه دیگر برای پاسخ امام صادق (علیه السلام) به دیصانی (و احتمالاً حضرت رضا (علیه السلام) در پاسخ به سائل) آن است که گفته شود سائل با پرسش خود می‌خواست بپرسد که آیا به هر نحوی از انحاء (حقیقتاً یا مجازاً) ممکن است جسم کبیر در جسم صغیر فرو رود؟ امام (علیه السلام) هم در پاسخ به امکان فرو رفتن وجود ظلّی اشیا بزرگ در چشم (حسّ بینایی) اشاره کرده که به نحو مجاز دلالت بر فرو رفتن جسم بزرگ در جسم کوچک دارد (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴: ۱۴۱؛ جزایری، ۱۴۳۰ق، ج ۳۲۲: ۱).

۱. البته کسانی حمل پاسخ امام بر جدال احسن را بعید از صواب دانسته‌اند؛ زیرا در این خبر، فردی که پاسخ مستقیم امام را دریافت کرده و به دیصانی منتقل نموده هشام بن حکم است که از اکابر اصحاب امام است و بعید است امام با او از باب جدال احسن ورود کرده باشد (اشتینانی، ۱۳۷۶: ۴۵۱).

۳. نتیجه‌گیری

ابن بابویه روایتی را در کتاب التوحید به امام رضا (علیه السلام) نسبت داده که مطابق آن، حضرت فرموده است قدرت الهی به وقوع امر (محالی) مثل فرو بردن آسمان‌ها و زمین و آنچه میان آن‌هاست در تخمی هم تعلق می‌گیرد. این سخن البته در حد امکان باقی نمانده و آن حضرت با ذکر نمونه‌ای از وقوع آن در عالم خارج هم سخن گفته و سائل را به فرایند ابصار و فرو رفتن (تصویر) اشیای بزرگی مانند کوه‌ها در چشم انسان متذکر شده‌اند. هر چند ممکن است چنین تلقی شود که این پاسخ حضرت هم با عمومات قرآنی دال بر تعلق قدرت الهی بر انجام هر کاری سازگار است و نیز به نحو فی الجمله اخبار مؤیدی هم دارد، اما از جهات قابل توجهی هم خبر مزبور می‌تواند مناقشه برانگیز باشد. از سویی به لحاظ سندی از اعتبار کافی برخوردار نیست و از سوی دیگر با حکم بدیهی عقل (استحاله انطباع کبیر در صغیر) ناسازگار و به نحوی مستلزم پذیرش اجتماع نقیضین است؛ همچنان که با دسته قابل توجهی از روایات هم در تعارض است؛ روایاتی که در میان آن‌ها خبر صحیح السند هم دیده می‌شود. متفکرانی مانند سیدمرتضی (پائی از این ندارند که مضمون اخباری مانند خبر منسوب به حضرت رضا (علیه السلام) را به واسطه همین چالش‌ها، نادرست بدانند و بر کسانی مانند کلینی از این جهت خرده بگیرند که چرا این قبیل روایات نادرست را در منابع حدیثی امامیه منعکس کرده‌اند. در این میان البته شماری از متفکران امامی هم هستند که تلاش کرده‌اند به نحوی از خرده گرفتن در اعتبار صدور این اخبار چشم‌پوشند و به نحوی با تحلیل وجه صدور این اخبار و حمل آن‌ها بر اموری مانند جدال احسن امام با سائل، همچنان به نحوی مجال را برای انتساب این خبر به امام رضا (علیه السلام) واسع نگه دارند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۶ق). **التوحید**. قم: جامعه مدرسین.
- _____. (۱۴۱۸ق). **معانی الأخبار**. قم: جامعه مدرسین.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله. (۱۴۱۴ق). **جامع بیان العلم وفضله**. ریاض: دار ابن الجوزی.
- ابن عجمه. (۱۴۱۹ق). **البحر الممدید فی تفسیر القرآن المجید**. قاهره: نشر دکتر حسن عباس زکی.
- ابن قیم جوزیه. (بی تا). **مفتاح دار السعادة**. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابوالأشبال الزهیری. (بی تا). **شرح اصول اعتقاد أهل السنة للألکائی**. اسکندریه: مکتب دارالبصیره.
- اردکانی، محمدعلی. (بی تا). **اسرار التوحید**. تهران: انتشارات علمیه اسلامی.
- جزایری، نعمت الله. (۱۴۲۹ق). **الأنوار النعمانية**. بیروت: دارالقاری.
- _____. (۱۴۲۵ق). **قصص الأنبياء**. قم: دارالفقه.
- _____. (۱۴۳۰ق). **نور البراهین**. قم: جامعه مدرسین.
- خصیبی، حسین بن حمدان. (۱۴۱۹ق). **الهدایة الكبرى**. تهران: نشر البلاغ.
- خطیب بغدادی. (۱۴۲۱ق). **الفقیه والمتفقه**. السعودیه: دار ابن الجوزیه.
- سبزواری، هادی بن مهدی. (۱۳۷۶). **رسائل حکیم سبزواری**. تهران: اسوه.
- شریف مرتضی، علم الهدی. (۱۴۰۵ق). **رسائل الشریف المرتضی**. قم: دارالقرآن الکریم.
- شیخ طوسی، محمدبن حسن. (۱۳۶۴). **تهذیب الأحکام**. تهران: دارالکتب الإسلامی.
- _____. (۱۳۷۳). **الرجال**. قم: جامعه مدرسین.
- _____. (۱۴۱۳ق). **الغیبة**. قم: دارالمعارف الإسلامی.
- _____. (۱۴۲۰ق). **فهرست کتب الشیعة وأصولهم وأسماء المصنفین وأصحاب الأصول**. قم: مکتبه المحقق الطباطبائی.
- شیخ علی کبیر، علی بن محمد. (۱۳۹۸ق). **الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور**. قم: مکتبه آیه الله المرعشی.
- صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم. (۱۳۶۶). **تفسیر القرآن الکریم**. قم: بیدار.
- _____. (۱۳۸۳). **شرح اصول الکافی**. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- عصار، محمدکاظم. (۱۳۷۶). **علم الحديث**. در مجموعه آثار عصار. تهران: امیرکبیر.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۰۲ق). **رجال العلامة الحلی**. قم: نشر الشریف الرضی.
- فاضل مقداد. (۱۳۸۰). **اللوائح الإلهية فی المباحث الكلامية**. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- فیض کاشانی. (۱۴۱۸ق). **علم البقین**. قم: بیدار.
- _____. (۱۳۷۱). **نوادير الاخبار**. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

- _____ (۱۴۰۶ق). **الوافی**. اصفهان: کتابخانه امیرالمؤمنین.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا. (۱۳۶۸). **تفسیر کنز الدقائق**. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قاضی سعید قمی. (۱۴۱۵ق). **شرح توحید صدوق**. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کلینی. (۱۴۰۷ق). **الکافی**. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- مازندرانی، صالح بن احمد. (۱۳۴۲). **شرح اصول کافی**. تهران: المكتبة الإسلامية.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۴ق). **بحار الأنوار**. بیروت: مؤسسة الوفاء.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). **الاختصاص**. قم: المؤتمر الإسلامي لألفية الشيخ المفيد.
- ملاباشی، محمد باقر بن محمد. (۱۳۹۱). **لوامع الانوار العرشية**. اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیه اصفهان.
- میرداماد، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). **التعليقة على كتاب الكافي**. قم: مطبعة الخيام.
- میرزایی، پویان. (۱۳۹۹). «رویکردهای حلی در احادیث مشکل دال بر جاشدن دنیا در تخم مرغ». **علوم حدیث**. سال ۲۵، شماره ۲، صص ۳-۲۴.
- نایینی اردستانی، محمد علی بن حسین. (۱۳۸۱). **ریاض المحدثین فی ترجمة الرواة والعلماء القميين من المتقدمين والمتأخرين**. قم: مكتبة آية الله المرعشي.
- نمازی شاهرودی، علی. (۱۴۱۴ق). **مستدرکات علم رجال الحديث**. تهران: انتشارات نمازی.

References

- The Holy Quran.
- Ibn Babawiyah, Muhammad ibn Ali, (1995), Al-Tawhid, Qom, Jamia al-Modaresin.]in Arabic[.
- Ibn Babawiyah, Muhammad ibn Ali, (1997), Ma'ani al-Akhbar, Qom, Jamia al-Modaresin.]in Arabic[.
- Ibn Abd al-Barr, Yusuf ibn Abdullah, (1993), Jamia Bayan al-Ilm wa Fadlah, Riyadh, Dar Ibn al-Jawzi.]in Arabic[.
- Ibn 'Ajibah, (1998), Al-Bahr al-Madid fi Tafsir al-Quran al-Majid, Cairo, published by Dr. Hassan Abbas Zaki.]in Arabic[.
- Ibn Qayyim al-Jawziyyah, (-), Miftah Dar al-Sa'ada, Beirut, Dar al-Kutb al-Ilmiyah.]in Arabic[.
- Abu al-Ashbal al-Zuhairi, (-), Sharh usul al-Iqtid Ahl al-Sunnah al-Lalqa'i, Alexandria, Dar al-Ba-sayrah School.]in Arabic[.
- Ardakani, Muhammad Ali, (-), Asrar al-Tawhid, Tehran, Islamic Islamic School of Publications.]in Arabic[.
- Jazayeri, Nematullah, (2008), Anwar al-Nu'maniyah, Beirut, Dar al-Qari.]in Arabic[.
- Jazayeri, Nematullah, (2004), Stories of the Prophets, Dar al-Fiqh]in Arabic[.
- Jazayeri, Nematullah, (2009), Noor al-Buraheen, Qom, Jamia al-Modaresin.]in Arabic[.
- Khasibi, Hussein bin Hamdan, (1998), Al-Hidayah al-Kubra, Nashr al-Balagh.]in Arabic[.

- Khatib Baghdadi, Al-Faqih wa al-Mafqih, (2000), Al-Saudiah, Dar Ibn al-Jawziyyah.]in Arabic.[
- Sabzewari, Hadi bin Mahdi, (1997), Rasael al-Hakim Sabzewari, Tehran Aswah.]in Persian.[
- Sharif Murtaza, 'Ilm al-Huda (1984), Rasael al-Sharif al-Murtada, Qom, Dar al-Quran al-Karim. in Arabic[.
- Sheikh Tusi, (1985), Tahdhib al-Ahkam, Tehran, Dar al-Kutub al-Islami.
- Sheikh Tusi, (1994), Al-Rijal, Qom, Jamia al-Modaresin.]in persian[.
- Sheikh Tusi, (1992), Al-Ghaybah, Qom, Dar al-Ma'arif al-Islami. in Arabic.[
- Sheikh Tusi, (1999), list of books of the Shia and their principles and the names of the scholars and the people of the principles, Qom, al-Muhaqq al-Tabataba'i school.]in Arabic.[
- Sheikh Ali Kabir, Ali bin Muhammad, (1977), Al-Dar al-Munthur Man al-Mathur and Ghir al-Mathur, Qom, School of Ayatollah al-Marashi.]n Arabic[.
- Sheikh Mofid, (1992), Al-Khatsas, Qom, Al-Anqar-e-Islami Lalfiya Al-Sheikh Al-Mofid.]in Arabic.[
- Assar, Mohammad Kazem, (1997), Modern History, in: Collection of Assar's Works, Tehran, Amirkabir.]in persian[.
- Allamah Hali, (1981), Rijal Allamah Hali, Qom, Al-Sharif al-Razi publication.]in Arabic[.
- Fazel Moqdad, (2001), Al-Wa'am al-Ilhiyyah fi al-Mabahari al-Kalamiya, Qom, Islamic Propaganda Office.]in persian[.
- Faiz Kashani, (1997), Alam Al-Yekin, Qom, Bidar.]in Arabic[.
- Faiz Kashani, (1992), Nawader Al-Akhbar, Tehran, Institute of Cultural Studies and Research.]in persian[.
- Fayz Kashani, (1985), Al-Wafi, Isfahan, Amir al-Momenin Library.]in Arabic.[
- Qomi Mashhadi, Mohammad bin Mohammad Reza, (1989), Tafsir Kanz al-Duqa'q, Tehran, Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.]in Persian.[
- Qadi Saeed Qomi, (1994), Sharh Tawhid Saduq, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance.]in Arabic[.
- Kulani, Al-Kafi, (1986), Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Mazandarani, Salih bin Ahmad, (1963), Sharh Usul al-Kafi, Tehran, Al-Muktab al-Islamiyya.]in persian[.
- Majlisi, Mohammad Baqir, (1983), Bihar al-Anwar, Beirut, Al-Wafah Foundation.]in Arabic.[
- Mullabashi, Mohammad Baqir bin Mohammad, (2012), Lu'ma' al-Anwar al-Arshiyya, Isfahan, Computer Research Center of the Isfahan Seminary.
- Mulla Sadra, (1987), Tafsir al-Quran al-Karim, Qom, Bidar.]in persian[.
- Mulla Sadra, (2004), Explanation of the Principles of Al-Kafi, Tehran, Institute of Cultural Studies and Research.]in Persian.[
- Mirdamad, Mohammad Baqir, (2024), Commentary on the Book of Al-Kafi, Qom, Al-Khayyam Press.]in Arabic[.
- Mirzaei, Pouyan, (2020), Approaches to solving the problem of the hadiths indicating that the world was placed in an egg, Hadith Sciences Quarterly, Year 25, No. 2.]in persian[.

Nayini Ardestan, Mohammad Ali ibn Husayn, (2002), Riyadh of the Hadith scholars in the translation of the narrators and the scholars of the early and the late, Qomi, Maktaba Ayatollah Al-Mar'as.]in persian[.

Namazi Shahrudi, (1993), Mustadrakat in the science of the scholars of Hadith, Tehran.]in Arabic[.